

Відгук

офіційного опонента,

доктора філологічних наук, професора Турган Ольги Дмитрівни

на дисертацію Матвєєвої Тетяни Степанівни

«Романний дискурс української літератури другої половини ХІХ століття як

метатекст: модель світу, жанрові трансформації»,

подану до захисту на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук

зі спеціальності 10.01.01 – українська література

у спеціалізовану вчену раду Д 26.178.01

в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України

Матвєєва Т. С. у своїй дисертації звернулася до дуже складної й завжди актуальної літературознавчої проблеми жанру художнього твору. Питання вивчення жанрової специфіки літератури в її синхронічному й діахронічному вимірах є об'єктом постійної уваги, оскільки зміна типів художньої свідомості, з позицій історичної поетики, закріплюється в історично зумовленій трансформації категорій самої поетики. І в кожному типі, в кожному епоху складається своя система таких категорій з їх специфічним змістом, обсягом, зв'язками й ієрархією між ними, серед яких найбільш важливими й репрезентативними з точки зору еволюції художніх засобів літератури є категорії стилю, жанру, автора.

Жанр як одна з провідних поетологічних категорій з усіма парадигмами історії її розробки містить і дозволяє побачити всю цілісність літературного твору, прочитання якого не має кінця й постійно оновлюється залежно від духу й уміння генерації учених, їх методологічного інструментарію й індивідуальних очей дослідника, окремих для кожного письменника й кожного його твору, бо як зазначав знаменитий романтик Ф. Шлегель, – кожен твір – „сам по собі окремий жанр”.

Дисертантка вперше комплексно й системно обґрунтовує й осмислює концепцію розвитку українського романного дискурсу другої половини ХІХ ст. як універсальну модель світу з основними елементами людина, час,

простір, що дало можливість запропонувати цілісне розуміння й інтерпретацію метамоделі цього жанру як способу презентації «зрізу» української літератури певного історичного етапу. Таке масштабне завдання спонукало авторку простежити генологічні трансформації епіки великих форм зазначеного періоду, розкрити особливості гомоцентричності в парадигмі жанрових різновидів роману, виявити хронотопні виміри як опосередковані чинники характеротворення змодельованого світу українськими романістами досліджуваного періоду.

Дослідження такого типу завжди несе в собі певну складність, породжену як загрозою «прогледіти» якесь важливе явище або тенденцію в загальному обширі творів даного жанру, так і великою відповідальністю дисертантки в пошуку власних шляхів у здійсненні не лише систематизаторських, а й проблемно-орієнтованих завдань. Т. С. Матвеевій вдалося подолати ці труднощі в процесі осмислення романного масиву української літератури другої половини XIX століття як цілісного літературно-естетичного явища, органічно вписаного в жанрову систему вказаного періоду й спрямованого на подальший її розвиток.

Авторка досконало оперує термінологічним апаратом і сучасною методологією літературознавчого аналізу, зосібна активно застосовує міждисциплінарні підходи, методики різних шкіл – культурно-історичної, порівняльно-історичної, здобутки біографічного, власне філологічного методів мотивного аналізу, принципи герменевтики, архетипної критики, антропологічного літературознавства, уводить в історико-літературний контекст малознані твори й оприявнює оригінальний спосіб перепрочитання вже відомих художніх творів, що в комплексі визначає безперечну актуальність і наукову новизну дисертації.

Досить широким є об'єкт дослідження – великі й середні епічні твори II половини XIX – початку XX ст. ст., які є художніми складниками літературного процесу України у його зв'язках зі світовим.

Дисертація структурована досить логічно й відображає основні параметри, які дослідниця винесла в основу своєї наукової концепції

розуміння динаміки жанрових трансформацій українського роману і його утворень II половині XIX ст., їхніх змісто- й формотвірних домінант. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та бібліографії.

Вступ до дисертації містить усі необхідні компоненти й рубрики згідно з академічними вимогами до цього її складника. Кожен із розділів з'ясовує своєрідність генологічного розвитку великих епічних форм в українському письменстві означеного періоду, а водночас експлікує глибокий фаховий рівень дослідниці, її панорамне бачення художньої реальності.

У першому розділі дисертації «Вихідні теоретичні поняття роботи: специфіка витлумачення й рівні взаємодії» авторка зосереджується на з'ясуванні теоретичного аспекту проблеми й виробленні власного підходу до вивчення обраної теми. Окреслюючи методологічні засади дослідження, Матвеева Т. С. акцентує увагу на найважливіших віхах досліджень літературознавства щодо теорії виникнення роману, генологічних і типологічних ознак його, а також обґрунтування гуманітаристичних студій щодо комунікативних феноменів текст, дискурс, метатекст, поняття «модель світу». Узагальнивши думки філософів, лінгвокультурологів, літературознавців, теоретичні рефлексії яких заклали основу концептосистеми дослідження, авторка пропонує власні дефініції цих понять, особливості їх взаємодії, оскільки кожне з них окремо і разом узяті визначають специфіку комунікації, виявлену в діячності та синхронії існування культурної інформативної площини (с. 86–87 дисертація; с. 10 – автореферат).

У підрозділі 1.2 першого розділу здійснюється огляд праць учених, об'єктом дослідження яких став український роман як жанр в історичному, ідеологічному, політичному, культурному контексті епохи, виділяються основні критерії подальшого вивчення роману як жанру.

В історико-літературній частині праці фахово проаналізований україномовний роман другої половини XIX – початку XX ст. в найрізноманітніших аспектах. Авторка дисертації в розділі другому простудіювала жанрові трансформації української романістики другої

половини XIX ст., змістове наповнення, тематичні комплекси, естетичні принципи освоєння дійсності, особливості зображення людини і світу в їх взаємодії, динаміку жанрових форм.

Матвеева Т.С. розпочала вивчення жанрових форм із тематичних маркерів (підрозділ 2.2) – соціального, ідеологічного, феміністичного, «табуйованого», їх виявлення в творчості Б. Грінченка, О. Кобилянської, А. Кримського, П. Куліша, О. Маковей, Панаса Мирного, І. Нечуй-Левицького, А. Свидницького, І. Франка, М. Чернявського, Є. Ярошинської. Дослідниця здійснює спробу подивитися на рух жанрових форм (і це новий підхід) через їх кореляцію внаслідок переакцентування уваги письменників у діаді людина-світ, що призводило до дематеріалізації побутового, соціального підґрунтя художнього втілення змісту психотвірними характерними елементами.

Розглядаючи специфіку взаємодії естетичних принципів освоєння дійсності з жанровим діапазоном романістики досліджуваного періоду, Матвеева Т. С. констатує звернення українських митців слова до здобутків різних літературних стилів і напрямів, зокрема готики (М. Устиянович «Страсний четвер», І. Франко «Петрії й Довбушуки»), романтизму (І. Франко «Петрії й Довбушуки», «Лель і Полель», «Воа constrictor»). Не зовсім зрозуміло, чому саме обґрунтований висновок про те, що «в романістиці другої половини XIX століття переважає реалізм, оскільки митці зосереджуються на відтворенні соціальних, економічних, політичних, ідеологічних зрушень і показі реакцій на них людини», підтверджується творами письменників кінця XIX – початку XX ст. (с. 91–92). І взагалі хотілося б почути чіткіше обґрунтування відходу від традиційної періодизації літератури, адже творчість таких письменників, як О. Кобилянська, М. Коцюбинський, А. Кримський, Є. Ярошинська, М. Яцків, Л. Мартович, О. Маковей, що стала об'єктом дослідження, презентує розвиток літератури періоду кінця XIX – початку XX ст.

Один із пунктів другого підрозділу другого розділу присвячений жанровому оприявненню антропоцентричності в українській романістиці

другої половини ХХ ст. Внаслідок аналізу багатьох епічних полотен дисертантка слушно стверджує, що романний дискурс цього періоду представлений доцентровістю як формотворчим відповідником людиноцентричності з перевагою моно- або двоцентровістю, інтровертністю у баченні головного персонажа чи персонажів та відцентрованістю або їх поєднанням. Науково виваженими видаються спостереження й обґрунтування авторки щодо двох основних форм розвитку великої епіки (екстенсивної й інтенсивної) та їх синтезу, які підпорядковувалися динаміці змін жанрових форм, а також щодо відкритості роману до генологічного синтезу його з ознаками інших зразків, зокрема епопеї й новели. Простежуючи тенденції розвитку жанрових форм романістики даного періоду (підрозділ 2.5), дисертантка приходять до узагальнень, що чималий пласт становлять «реалістичні соціально-побутові з елементами психологічного аналізу твори» (с. 119), найбільш продуктивними стали соціально-психологічна й власне психологічна форми, які «уможливили об'єктивне відтворення визначальних для людини сфер її життя - громадської та інтимної, адже, з одного боку, людина – суспільна істота, яка не може реалізуватись поза соціумом, а з другого, саме соціум може стати для неї обмежувачем прав і свобод» (с. 120).

Особливими утвореннями у жанровому вимірі роману дослідниця називає перехідну форму й «згорнутий» роман (підрозділ 2.6), виходячи з принципів генологічного розмежування близьких, але не тотожних змісто- і формотвірними складниками творів. Доказовими є твердження про розрізнявальні елементи перехідних форм між повістю і романом, в яких «взаємодія змісто- й формотвірних елементів... виявляється дещо парадоксально: повістевий зміст тяжіє до романного вияву, розкриваючись у багатому підтексті, синтезуванні авторського коментаря й самохарактеристик персонажів, «невикінченості» колізій, «незавершеності конфліктів, сюжетно-композиційному експериментуванні, що залишає простір для дискусії, а через неї відкриває шлях до багатоголосся власне роману» (с. 123–124) з

домінуючою бі- або поліцентричною структурою на відміну від однозначної моноцентричної в повісті.

Авторка сама акцентує на певній умовності запропонованої нею класифікації, адже жанрова палітра характеризується своєю нестійкістю, жанрові форми впливають одна на одну, зазнають дифузії.

Матвеева Т. С. обирає за об'єкт дослідження у третьому розділі образ людини в моделі світу, що дає можливість простежити динаміку трансформацій характеру в романістиці другої половини XIX ст. в найрізноманітніших аспектах: нівеляція характеру у творах з соціально-побутовою основою; специфіка характерної амбівалентності в соціально-психологічних романах; дихотомія «людина і світ», взаємозумовленість психологічних і соціальних чинників; особливості характеротворення у романах феміністичної й табуованої тематики тощо.

На матеріалі творів М. Устияновича, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного і І. Білика, М. Яцкова, Ф. Заревича, М. Павлика, А. Чайковського, Г. Хоткевича, Л. Яновської, Б. Грінченка, О. Кобилянської, О. Кониського, І. Франка, М. Школиченка, О. Маковея, А. Свидницького, Л. Мартовича, А. Кримського дисертантка прочитує масштаб, глибину зображення письменниками людини, спілкування її зі світом і з собою в антуражі зовнішнього буття, обрядах і звичаях, нормах етики і моралі, залежно від обраної авторами естетики світобачення. Авторка дисертації наголосила в кожному з підрозділів і пунктів розділу на змістово-формальних пошуках у романних жанрах, що відбилося на способах, засобах і прийомах зображення людини різних соціальних прошарків, статі, професії, урізноманітненні представлення мотиваційних чинників поведінки, зверненні до сфери підсвідомого, змалюванні інтимного життя, градації комічною, межових ситуацій, специфіки фіналів, посиленні смислового навантаження простору тощо. Дослідниця вписує студіювання художніх творів в інтелектуальний, культурний, суспільно-політичний контекст і простір.

Органічним продовженням розгляду образу людини в моделі світу є наступні розділи дисертації (IV і V) про часовий і просторовий виміри як невід'ємні складові для вивчення руху характеротворення й динаміки жанрових форм. У цих розділах дисертантка, відштовхуючись від теоретичних засновків про хронотоп у художньому творі, проаналізувала часові й просторові площини великої епіки зазначеного періоду, визначивши їх специфіку, форми й прийоми відтворення з урахуванням жанрових різновидів творів. У романістиці з побутовою й соціальною домінантою, на думку дослідниці, переважає ретроспективний спосіб показу хроноплощини; хвилеподібна структура часу характерна для соціально-побутової форми роману. Специфіка часу в романах із виразною соціальною спрямованістю полягає в його метафоризації, побутовій глобалізації. Авторка дослідження простежує часові зрушення в органічному поєднанні їх із розвитком психологізації жанрових форм великої епіки, в яких віддзеркалювалася тенденція відтворення насамперед внутрішнього життя людини, відшукування причин конфліктності різного плану в собі, а не лише в об'єктивних обставинах. На матеріалі романів соціально-психологічного спрямування Матвеева Т.С. уважно аналізує прийоми відтворення руху часу, надаючи йому різної номінації – це «смутний», «розірваний» час, часова мозаїка, ретроспекції як вставні твори, «спресований», «згорнутий» час, хвилеподібний «моментальний» і «безкінечний» час, «точкова» ретроспекція, дзеркальність часу центральних персонажів, «порожній» час. Такий широкий часовий спектр модифікацій в соціальних психологічних романах українських письменників, слушно зауважує дослідниця, відтворює основну тенденцію «олюднення» часу, яка вповні виявилася в психологічному романі, де динаміка часових трансформацій посилювалася урізноманітненням форм уведення в текст хроноскладників (щоденникова, сповідальна, інтимна манери викладу, аналітико-інтроспективна сфера вивчення людського «я» через форму спогадів, відступів, самоаналізу, сконцентрованість на поворотних моментах становлення особистості чи стосунків із оточенням, перетікання «реального» часу в «реально-ірреальний», введення «несвідомого» часу).

У такому ж плані розглянуто в студійованій романістиці й просторові координати як феномен моделі світу, які визначають людське буття і його специфіку. Авторка досліджує просторові домінанти в різних жанрових формах роману, акцентуючи увагу на найхарактерніших їх проявах: метафоризації простору (ліс/зимівник, гора/долина, безпека/небезпека), використанні готичного просторового антуражу, природної стихії вогню, романтичної опозиції історія/ сучасність) у побутовій жанровій формі роману; зверненні до міфологічних, релігійних, фольклорних символів як кодів життєвого простору – в соціально-побутовій романістиці; протиставленні й об'єднанні соціальних просторів село/двір, місто/село; поступової конкретизації символіки природних стихій в особливих локусах, що опосередковано виявляють деформації характерів «чужий», «замкнений», «безликий», «безіменний», «ірреальний» простори, простір «згасання» у творах із психологічним елементом. Привертає увагу скрупульозне прочитання просторової градації як особливого втілення антропоцентризму в соціально-психологічних романах Панаса Мирного й Івана Білика, І. Франка, а також моделювання О. Кобилянською за допомогою психологізованого простору своєрідного психосвіту, спроектованого у своїй візуальності зі сприйняття себе в світі.

Останні розділи відзначаються глибоким і тонким «входженням» дослідниці в художній світ кожного з письменників, вибудовування ними хронотопічного складника моделі світу, який семантично змінювався залежно від інших формо- й змістотвірних елементів романної парадигми. У висновках до розділів та до всієї роботи присутньо підсумований дослідницький досвід дисертантки у з'ясуванні романного дискурсу української літератури другої половини ХІХ ст. як метатексту, що скориговує уявлення про особливості творення жанрових форм, моделі світу.

Літературознавчий аналіз у кожному з розділів здійснено на високому фаховому рівні, з поєднанням узагальнювальних висновків і текстової конкретики. Водночас у роботі мають місце і деякі суперечливі положення, що вимагають повніших пояснень, термінологічні неточності. Наприклад,

аналізуючи просторові елементи двір/село в романі І.Нечуя-Левицького «Микола Джеря», дисертантка не зовсім доречно використовує термін «експресіонізм» (с. 310), адже він означає напрям в літературі початку ХХ ст. зі своїми специфічними ознаками. Експресивні ж засоби творення художньої реальності присутні і в творах інших літературних напрямків.

Мені здається, потрібно було б точніше узгоджувати зміст понять. Говорячи про традиційну для української літератури опозицію хутір/місто, дослідниця не зовсім переконливо ототожнює поняття хутір/село, адже для української культури філософія хутора займає особне місце, тому ця проблема потребує глибшого прочитання і пізнання у творах зазначеного періоду.

Попри певні суперечливі моменти, недогляди, наукова вартість дисертації Матвєєвої Т.С. у контексті сучасного літературознавства й гуманітаристики загалом беззаперечна. Дослідження містить велику розмаїтість осмислення глобальних питань української романістики другої половини ХІХ ст. як унікального художнього явища в європейському літературному процесі. Композиційна специфіка, стилістика наукового мовлення праці спонукає до діалогізування, полеміки, сприятиме подальшому розвитку дослідження романного дискурсу як важливої, і не лише для українців, наукової ділянки. Матвєєва Т.С. своєю цікавою концептуальною науковою студією збагачує сучасний науковий простір, накреслює наступні вектори поглиблення, деталізації, уточнення досліджуваної проблематики, розробляє перспективи її вивчення.

Матеріали дисертації, її теоретичні узагальнення, положення, отримані результати знайдуть застосування під час читання лекцій з теорії літератури, історії української літератури, компаративістики, при написанні підручників для вищої та середньої школи, для науковців різних галузей, при підготовці спецкурсів та спецсеминарів для студентів факультетів гуманітарного напрямку.

Результати дослідження були належно апробовані та схвалені на засіданнях кафедри історії української літератури Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, на 25 наукових конференціях, читаннях різного рівня, відображені у 45 друкованих працях, із них – одна монографія, 44 статті, з яких 5–у закордонних виданнях, 33 – у вітчизняних фахових виданнях, а також 2 з них – у виданнях України, що включені до міжнародних наукометричних баз, 6 статтях – у інших виданнях.

Вважаю, що дисертація «Романний дискурс української літератури другої половини ХІХ століття як метатекст: модель світу, жанрові трансформації» виконана на високому науковому та фаховому рівнях, відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 № 567 зі змінами, внесеними згідно з Постановою Кабінету Міністрів України № 656 від 19.08.2015 р. Вона є завершеним самостійним дослідженням на актуальну тему й заслуговує схвалення, а її авторка Матвеєва Тетяна Степанівна – надання їй наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.01.01 – українська література.

Офіційний опонент

доктор філологічних наук, професор,

завідувач кафедри культурології

та українознавства

Запорізького державного

медичного університету

Вчений секретар

[Handwritten signature]
О.Д. Турган

[Handwritten signature]
О.Г. Алексеев
ПІДТВЕРДЖУЮ
Нач. відділу кадрів Запорізького
державного медичного університету
"___" ___ 20___ р. Підпис *[Handwritten signature]*